

Діяльність РУП не обмежувалася пропагандою своїх поглядів через усне слово чи поширення нелегальної літератури. Крім цього її діячі брали активну участь у підготовці та проведенні селянських виступів, страйків тощо. Найяскравіше це виявилось у спробі підняти селянські маси на боротьбу в ході повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях. Про це написав у 1918 році В. Дорошенко: “РУП розвинула живу і енергійну революційну діяльність спочатку головно серед селянства. Відомі аграрні розрухи 1901-1902 рр. на Полтавщині та Харківщині пізніші революційні виступи зв’язані з її іменем” [8, 35]. Саме рупівці підготували гектографічну листівку “До селян Володькової Дівиці” у травні 1904 року і поширили її по селах Володькова Дівиця, Шатура і Данине Ніжинського повіту Чернігівської губернії під час масового селянського виступу в економії княгині Долгорукої [18, 5]. Маємо цікаву характеристику діяльності рупівців начальника Київської охранки Кулябко, яку вперше виклав у своєму матеріалі П. Дерід [26, 73]. “Члени партії для агітації користувалися переважно ярмарками, польовими роботами та іншими нагодами, де збиралися селяни. Наслідком такої роботи партії на буряках, виникали страйки, що набули нечуваних в Російській імперії розмірів. Забастовки почалися в Сквирському повіті і, на ґрунті українською партією добре вигодованому, хутко поширилися на всю Київщину, Поділля, Волинь і Херсонщину. Кількість страйкарів точно не виявлено, але за обліком революціонерів лишень на початку їх було понад 150000 душ.... Аграрні заколоти, що були восени 1904 року, виникали переважно з революційної пропаганди Української партії” [26, 73-74].

Таким чином, аналізуючи зміст окремих документів, ми переконалися в тому, що РУП за часи своєї діяльності, намагалася впровадити в життя насамперед ідеї аграрно-соціалістичного характеру. Основним об’єктом пропаганди стало для рупівців селянство, яке, за їх переконанням, було основою української нації. Крім усної пропаганди й агітації, члени РУП намагалися брати активну участь у підготовці та проведенні страйків і селянських виступів. Можливо, якби не розколи в самій партії, більш продуманий проект дій, максимальне фінансування і тощо, РУП не зазнала б тих прорахунків, які мали місце. У сучасних умовах наукове дослідження історії українського політичного руху з якнайширшим використанням усього комплексу джерел лише тільки розпочинається. Та вже стає очевидно, що повної, цілісної його картини відтворити поки що не вдасться: надто багато часу минуло, основний масив документів з тих чи інших причин втрачено, а учасники тих подій, за невеликим винятком, не залишили багато спогадів. Однак роботу слід продовжувати. І в цьому аспекті велику цінність має фронтальний пошук і відтворення максимальної кількості фактів, до найдрібніших, на основі чого вже можна буде зробити фундаментальні висновки й узагальнення.

1. Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 24.
2. Леценко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.
3. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – нач. XX вв. – М., 1955.
4. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за

- селянство (1905 – 1917). – Львів, 1967.
5. Шморгул П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1975.
6. Спичкий В., Гришин А. Селянство йде за робітничим класом. – К., 1976.
7. Міхновський М. Самостійна Україна. – Львів, 1900.
8. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1918.
9. Новицький М. 1905 рік на селі. Спогади. – Харків, 1931.
10. Русова Софія. Мої спогади. – Львів, 1937.
11. Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму у крах мелкобуржуазних партій на Україні. – К., 1978.
12. Леценко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968.
13. Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
14. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
15. Солдатенко В., Кривошия В. Революційна українська партія // Віче. – 1998. – № 1.
16. Герасименко О. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку XX століття // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. XIX – поч. XX ст.). – Ніжин, 2002.
17. Наумов С. О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (к. XIX – 1907 р.) // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994.
18. Шевченко В., Демченко Т. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6.
19. Шевченко В. М. РУП і селянське повстання 1902 р. на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережної України. – Київ – Ніжин, 1997.
20. Центральний державний історичний архів м. Києва України (далі ЦДАК України). – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 10.
21. ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. Спр. 792.
22. ЦДАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205.
23. Селянин. – Чернівці, – Січень, 1903. – Ч. 1.
24. ЦДАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 299.
25. ЦДАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 138.
26. Дерід П. Селянська революція на Україні 1905 р. // У кн.: 1905 рік на селі / за ред. Ф. Шаковицького. – К., 1931.

В. І. Доморослий, М. В. Костюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ЩОДО ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПЕРШІЙ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЇ

Модифікація аграрного сектора економіки сучасної України вимагає не лише чіткої програми дій, а і звернення до попереднього історичного досвіду. У цьому контексті цілком слушним, на наш погляд, є вивчення діяльності Першої Державної Думи Росії, а зокрема, позиції українських депутатів щодо вирішення аграрного питання.

Тим більше, що аграрна історія України тривалий час була поза сферою наукових досліджень вітчизняної історіографії радянського періоду. Як правило, увага зверталася на класову боротьбу на селі, встановлення влади Рад, що суттєво обмежувало коло наукового вивчення. На нашу думку, попри кардинальні зрушення у сучасній вітчизняній історіографії, задекларовану тему все ж таки з’ясовують побіжно [1]. Автор статті ставить за мету проаналізувати діяльність українських депутатів щодо

вирішення аграрного питання в Першій Державній Думі Росії.

Депутати від українських губерній на своєму засіданні 1 травня 1906 року вирішили створити фракцію – українську парламентську громаду, що складалася з 44 чоловік, для вирішення нагальних питань політичного та соціально-економічного характеру. Серед найактивніших її членів були В. Шемет, П. Чижевський (Полтавщина) А. Грабовецький, Ф. Штейнгель (Київщина), М. Біляшівський (Уманщина). Головою громади було обрано І. Шрага – адвоката і громадського діяча з Чернігова.

Діяльність Думи загалом та парламентської громади зокрема проходила під знаком земельної реформи. Майже все селянство та більшість селянських депутатів були переконані в тому, що головне і єдине завдання Думи – наділити селян землею, тому що з від загальної кількості повітів України були охоплені селянськими повстаннями. Для боротьби за свої права селяни застосовували й таку форму боротьби, як страйк. Страйки серед селян і сільськогосподарських робітників відбувалися в повітах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Херсонської, Харківської губерній [2, 241–248].

До вирішення цього важливого питання були різні підходи. У відповіді на звернення імператора 29 квітня 1906 року Дума зазначила, що вважає за необхідне наділити селян землею шляхом примусового відчуження ділянок від поміщицьких угідь.

8 травня 1906 року на засіданні Думи було проголошено нариси реформи партії кадетів, хоча цей документ був лише підготовчим матеріалом для майбутнього проекту, який мала виробити надзвичайна комісія. У ньому зазначалося, що землею селянам необхідно давати за рахунок відчуження від поміщицьких угідь, але з вимогою компенсації останнім. Документ передбачав наявність земель, які не підлягають відчуженню: зразкові господарства з великою урожайністю та поміщицькі маєтки, в яких місцеві та приїзді селяни мали заробіток, тобто великі латифундії.

Трудова група 23 травня 1906 року на засіданні Думи проголосила свій проект, який передбачав, що селяни наділятимуться землею із земельного фонду, до якого входитимуть не тільки поміщицькі землі, а також удільні, монастирські та надільні селянські, фактично виступали за націоналізацію землі. Стосовно оплати, то трудовики взагалі були схильні відмовитися від неї [3, 295].

Зважаючи на те, що кадети мали більшість у Думі, їхній проект був поміркованіший, а тому при підтримці уряду на парламентське обговорення був винесений проект саме цієї партії. Після детального опрацювання його можна було охарактеризувати як проект часткової націоналізації. Згідно з ним, створювався земельний фонд, до якого мали увійти передусім землі державні, кабінетні, монастирські й церковні, а потім ті, що перебувають у приватній власності: мали відчужуватися без всяких обмежень землі, що здавалися в оренду переважно селянам; ті, що перевищують за площею установлений законом для кожної місцевості вищий розмір, більше якого не можна було володіти землею; у тих регіонах, де селянству не було звідки отримати землю з інших

джерел, мали відторгатися навіть землі, що не перевищують установленого законом вищого розміру. Всі приватновласницькі землі мали відчужуватися з оплатою за ціною, як відповідає справедливій оцінці, тобто реальній вартості. Із державного земельного фонду землі за плату мали передаватися в довготривале користування селянам у такому розмірі, щоб з отриманої ділянки (плюс побічні промислові прибутки) селянин міг прогодувати себе і сім'ю, тобто в розмірі так званої споживчої норми. Найбільші ділянки, що не перевищували тієї норми площі, яку за місцевими умовами може обробити силами своєї сім'ї власник наділу, відчуженню не підлягали [4, 785].

В українських губерніях, де земельна тіснота досягла надзвичайної напруги, довелося б виходити із вищезазначених позицій відчужити майже всі поміщицькі землі, навіть середні за розміром володіння, залишити тільки дрібні, однак і цього не вистачило б для задоволення потреб місцевого малоземельного селянства. Якщо ж взяти до уваги, що в багатьох регіонах України дрібна селянська оренда була поширена мало, а великі економії самі вели господарство, то земельна реформа в Україні, згідно з проектом партії кадетів, привела б до радикальної перебудови наявних земельних стосунків. Великі латифундії зникли б, розчинившись у дрібних селянських володіннях.

Українська парламентська громада на своїх засіданнях активно готувалася до обговорення аграрного питання. При цьому громадівці розпочали роботу не на порожньому місці, а виходячи з "Національної програми українців-подолян", де в розділі "Бажання економічні" висувалася ціла низка вимог у земельному питанні, зокрема запобігання обезземеленню селян, конфіскація державних, надільних, монастирських, церковних земель і передача їх за поміркованим викупом безземельним і малоземельним селянам. Водночас передбачалася допомога селянам на державному рівні при переході до хутірського господарювання; скасування тих податків, які стягувалися лише з хліборобів, прийняття закону про охорону хліборобської праці [5]. Виходячи з цих вимог, депутат М. Онацький на засіданні фракції 13 травня виступив за відчуження приватновласницьких земель, П. Чижевський запропонував встановити норми найбільшого володіння землею, тому що без цього могла б розпочатися громадянська війна [6].

Змістовне обговорення земельної проблеми розпочалося на засіданні 17 травня 1906 року. З доповіддю щодо аграрного питання виступив О. Русов, який не був депутатом, але вважався фахівцем з вище названої проблеми. Він зробив історичний огляд аграрного питання в Україні з часів Богдана Хмельницького і до початку ХХ століття, відзначивши, що на той час в Україні склалися такі форми землеволодіння: приватновласницька, общинна, чиншова, орендна. Всієї землі в Україні було 39 млн. десятин. З них тільки 23,5 оброблялося. На ідця припадала на Херсонщині та Чернігівщині 1 дес., Полтавщині – 4/5, Харківщині – 1, Київщині – 3/5, Волині – 2/3, Катеринославщині – 1,1. Якщо порівняти ці показники з аналогічними в інших країнах, то вони не так уже й відставали. В Ірландії на ідока припадало 1,6 дес.; Люксембурзі – 1,1; Австрії – 1 [7]. Однак суть

не в тому, скільки припадало на душу населення, а в тому, як вона розподілена, а розподілена вона була у Російській імперії, на відміну від європейських країн, не на користь селян.

Після доповіді розпочалися дебати. Вони показали, що члени громади, як представниками різних соціальних груп, мали різні погляди щодо вирішення земельного питання. Так, депутат Г. Здановський у своєму виступі зауважив, що селянські злидні зумовлені не малоземеллям, а невмінням користуватися землею. Депутат Г. Зубченко в своєму виступі, критикуючи попереднього оратора, запитував, як можна підвищувати культуру землеробства, коли по селах 2/3 людей сидять на злидненому наділі, а 1/3 – безземельні? В унісон колезі були виступи депутатів М. Онацького і Л. Стефанюка, які до малоземелля додали ще одну причину, яка стояла на заваді розвитку селянського господарства, – черезсмужжя. На їхню думку, поки не дадуть селянам землі та не зникне черезсмужжя, не виникне хутірське господарство, ні про яке підвищення культури обробітку землі не може йтися. Депутат О. Свечин, багатий землевласник, серед першочергових завдань ставив збільшення площі селянських земель за рахунок поміщицьких володінь. Останні, на думку депутата, мали бути знищені, оскільки вони і несправедливі, і шкідливі, тому що в них господарські експлуаторські методи. В. Шемет та І. Шраг, у свою чергу, закликали присутніх домагатися вирішення земельного питання не централізовано, а на місцях, з урахуванням інтересів українського селянства [4, 789]. До початку пленарних обговорень земельного питання українській громаді так і не вдалося виробити єдину платформу.

Пленарні обговорення Думою аграрного питання розпочалися 19 травня 1906 року. Як уже зазначалося вище, в основу парламентського обговорення був поставлений кадетський проект вирішення аграрних відносин на селі. Оратори від українських губерній поділялися на тих, хто підтримував, та тих, хто не погоджувався з аграрним проектом партії кадетів.

Найбільш різкими і непримиренними ворогами земельної реформи виявилися депутати, які не входили до громади: І. Способний, О. Горват, С. Варун-Секрет, – але вони виступали не проти проекту в цілому, а проти окремих його положень. Вони в основному критикували ідею націоналізації земель, мотивуючи це тим, що коли селяни отримають землю у власність, то вже ніколи не віддадуть. Однак у цілому вони реформу підтримували, і вважали її назрілою та необхідною.

Проти окремих пунктів аграрного проекту кадетів виступали і члени громади. Зокрема, Д. Назаренко назвав проект кадетів правом власності на землю, але при цьому застеріг, що він не проти приватної власності взагалі, а проти того, щоб вона не давала можливості одному володіти величезними наділами, а іншому бідувати. Депутат Г. Заболотний стверджував, що обговорюваний проект подає земельну реформу у вигляді жертви чи милості держави. Він також зупинився на невизначеності проекту в питанні розподілу землі й замість продовольчої норми з урахуванням побічних заробітків пропонував встановити трудову норму, яка була б чітко визначена.

Наступна група депутатів реформу активно підтримувала. Депутат Я. Імшенецький виступав за право користування землею. З огляду на це, населення не буде прив'язане й прикріплене до землі і легше зможе відриватися в промислову діяльність. Далі, на його думку, неможливо і недопустимо кожному місцевість підводити до обов'язкової земельної реформи на певних підставах. Аграрний закон повинен лише відкрити шлях, по якому населення тієї чи іншої місцевості вільно піде, якщо воно визнає цей шлях прийнятним для себе. Інший промовець, Л. Яснопольський, відзначив той важливий аспект кадетського проекту, що, згідно з ним, не буде відчужена земля дрібних власників-козаків. На його думку, це дозволить уникнути міжусобиці серед селян, яка може звести нанівець всю реформу [8, 95].

Наступна група депутатів-громадівців не тільки вносила поправки до пропонованого проекту, але йшла далі в розвитку його пунктів. Активний громадivecь І. Присецький акцентував увагу присутніх на “справедливій оцінці” землі, коли, згідно з пропонованим законопроектом, особа, яка володіє сотнею десятин, і друга, що володіє в тому ж місці десятками тисяч десятин, за кожен десятина отримували однакову суму. Особа, що володіє сотнею десятин, повинна отримати повну вартість землі – інакше буде не в змозі адаптуватися до іншої праці, володар десятків тисяч повинен отримати меншу суму за кожен десятина. Т. Локоть вважав, що всі землі повинні перейти в руки селян. На якій основі здійсниться цей перехід – чи на праві власності, чи земля буде віддана в довготривале користування, – це повинно вирішити місцеве населення. Оратор покритикував кадетський проект і за його принцип справедливої оцінки. Промовець відзначив, що якщо вже бути послідовним до кінця, то землю селянам необхідно передавати безкоштовно, бо вони вже її викупили високими платежами.

В обговоренні цього важливого питання взяли участь міністр землекористування І. Стишинський і товариш міністра внутрішніх справ П. Гурко. Лейтмотив виступу міністра можна звести до такого: якщо всю землю, яка перебуває в цей час у селянському володінні в європейській Росії, розділити між ними порівну, то на душу населення припаде в середньому менше 3 десятин і наділення селян землею не дасть ніякої користі. Більш відверто відповів на це запитання П. Гурко, вказавши на те, що при розподілі всіх земель серед осіб чоловічої статі, які займаються землеробством, на кожен особу не припаде й 4 десятин землі, він категорично зауважив: “очевидно, цього недостатньо” [8, 95].

Позиція уряду обурила селянських депутатів. 24 травня в своєму виступі член української громади Й. Оранський відзначив, що уряд захищає поміщицькі землі, які ніякої вигоди не дають ні селянам, ні державі. Що ж до проекту партії кадетів, то депутат запропонував замість слів “бажаним” записати “обов'язковим” відторгнення землі [8, 95].

Були серед селянських депутатів і ті, які різкіше ставили свої вимоги. На думку активного громадивця А. Грабовецького, аграрна проблема може вирішитися дуже просто. “Необхідно дати землю безземельним, а в тих, хто має багато, – взяти”, – заявив він на пленарному засіданні 30 травня 1906 року [9, 237 – 238]. Цими словами можна резюмувати не тільки

промови селянських депутатів, але й загальний настрій більшості Думи. Основи земельної реформи були зрозумілими для всіх, а деталі мали уточнюватися на місцях. Ось чому майже всі промови селян розпочиналися проханням припинити суперечки, закінчити з розбіжностями і якомога швидше перейти до розробки позитивного вирішення земельного питання.

Селяни-депутати говорили про необхідність залишити недоторканими ті невеликі земельні наділи, які селяни отримали у власність за надмірно високими цінами. “Ця земля селянинові гірко давалася: він за неї платив від трьохсот до чотирьохсот карбованців за десятину”, – говорив член Громади О. Бабич. “За цю землю платили не 47 копійок за десятину, як великі землевласники, а платили дорого. Потім за неї відбували натуральні повинності”, – заявляв А. Грабовецький [4, 792].

Депутати-автономісти пов’язували вирішення аграрної проблеми з питанням автономії України. 24 травня член громади П. Чижевський заявив, що не можна передавати землю в централізований фонд, вона повинна бути в компетенції місцевих органів самоврядування, але водночас деяка його частина повинна бути підпорядкована безпосередньому контролю центральної влади. В. Шемет у своєму виступі 5 червня 1906 року пропонував вирішити аграрне питання в три етапи. По-перше, земля повинна перебувати в руках тих, хто її обробляє, а для цього в користування селянам необхідно передати землі: державні, надільні, монастирські, церковні, примусово відчуживши їх; по-друге, необхідно виробити законопроект про аграрні комітети з розподілу землі; по-третє, Думі перейти до розгляду організації обласних і національно-територіальних представницьких закладів. Лише за такого підходу, на думку депутата, можливо задовольнити потреби трудящих класів і окремих націй. Земля й автономія тісно пов’язані між собою, і з цим треба рахуватися при вирішенні такого важливого питання, як аграрне. Такі думки були й у виступі голови української громади І. Шрага. Тільки він пов’язував реформування земельних стосунків з необхідністю реформувати місцеве управління [4, 795].

5 червня 1906 року закінчилися дебати з аграрного питання. Згідно з прийнятим рішенням, Дума обрала аграрну комісію з 99 осіб під головуванням українського депутата О. Муханова, який не входив до складу української парламентської громади. Крім нього, до складу комісії входили ще представники від України: А. В’язлов, Г. Заболотний, Г. Зубченко, М. Ковалевський, П. Куриленко, О. Свечин. Комісія на 2/3 складалася з представників поміщиків та буржуазії. З виробленням закону не поспішала. Перші три засідання вона присвятила організаційним питанням, і тільки після опублікування урядом 20 червня повідомлення про те, що він не допустить вирішення аграрного питання на основах, що пропонує Дума, аграрна комісія перейшла до загального обговорення питання про примусове відчуження приватновласницьких земель. Член комісії О. Горват заявив: “Пора перестати думати, що вирішення

аграрного питання – в розширенні селянського володіння” [10, 23].

Нерішучість у роботі комісії й структурні зміни в самій українській фракції привели до того, що громада на своєму засіданні 20 червня знову повернулася до аграрного питання. З доповіддю виступив один з лідерів фракції – В. Шемет. Проект, що вносився на обговорення громади, передбачав: земля повинна належати тільки трудящим людям того краю, який вони населяють; конфіскація поміщицьких, монастирських земель; розподіл земель в Україні мав здійснювати український автономний уряд, в компетенцію якого входило видання законів про землю.

Цей проект викликав схвалення присутніх селянських депутатів. Й. Оранський, О. Бабич підтримали оратора в тому, що земля повинна перейти не в загальнодержавне користування, а до національного українського фонду і мусить належати українському народові. І. Тараненко, посилаючись на лист виборців, закликав не приймати рішення про механізм розподілу землі, а покластися в цьому на селян. Вони самі в кожному конкретному випадку вирішать, як вчинити правильно. Депутат Г. Зубченко пропонував так же підійти і до питання про плату за землю, тобто передати його на місця: де ухвалить заплатити – заплатити, де ні – ні.

На цьому засіданні закінчилося. Згідно з парламентською традицією, обрали комісію, яка повинна була робити висновки з проведеного обговорення та вказівок з приводу прочитаного проекту. До складу комісії було обрано О. Бабича, А. Грабовецького, Г. Зубченка, В. Шемета [11]. Однак довести до кінця розпочату роботу громаді не вдалося у зв’язку з розпуском І Державної Думи 8 липня 1906 року. Незважаючи на передчасний розпуск Думи, громада зробила дуже багато: рішуче ставила питання про радикальну реформу й окреслила її основи. Вона виступила за справедливе вирішення земельного питання: про перехід землі не в загальнодержавний, а в національно-крайовий фонд. Стосовно оплати, то виступала за помірковані суми.

1. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. *Економічна історія*. – К.: “Вікар”, 2001;

Панченко П. П., Шмарчук В. А. *Аграрна історія України*. – К.: Знання, 2000.

2. Леценко М. Н. *Українське село в революції 1905–1907 рр.* – К.: Наукова думка, 1977.

3. *История СССР // Под редакцией В. Г. Тюкавкина* – М.: Просвещение, 1990.

4. *Обозреватель. Депутаты из территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник*. – 1906. – №10. – С. 785.

5. *Національна програма українців-подолян // Громадська думка*. – 1906. – 6 січня.

6. В. П. *Збори української парламентської групи // Громадська думка*. – 1906. – 18 травня.

7. В. П. *Збори українського парламентського клубу // Громадська думка*. – 1906. – 24 травня.

8. Лотоцький А. *Шаблон и жизнь // Украинский вестник*. – 1906. – № 2.

9. *Думский сборник. Государственная Дума первого созыва / 27 апреля – 8 июля / – СПб., 1906.*

10. *Центральний державний історический архив. Россия, Санкт-Петербург*. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 129.

11. *Пісячевський В. Збори української парламентської групи // Громадська думка*. – 1906. – 20 червня.